

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО «Я» СТУДЕНТІВ У СИТУАЦІЯХ КРИЗИ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE SOCIAL "SELF" OF STUDENTS IN SITUATIONS OF CRISIS OF VOCATIONAL TRAINING

У статті теоретично та емпірично виділено психологічні особливості розвитку соціального «Я» студентів під час проходження нормативних криз професійного навчання у вищому навчальному закладі (ВНЗ). Визначено поняття і сутність соціального «Я» в рамках розуміння його як складника «Я-концепції». Остання має соціальний характер та виступає водночас як передумова й наслідок соціального життя, соціальної взаємодії, визначається соціальним досвідом. Розвиток соціального «Я» студентської молоді відбувається завдяки механізму соціалізації в умовах навчально-професійної діяльності, соціальної взаємодії студентської групи і професійної спільноти, критичному осмисленню проблемно-конфліктної ситуації і власного «Я» в умовах подолання протиріч.

Важливими факторами розвитку соціального «Я» виступають кризові періоди навчання у вузі. Криза засвідчує наявність суттєвих проблем особистісного та професійного становлення, однак стає стимулом для саморозвитку, активізує та збагачує психологічні ресурси студентів щодо подолання ними складних життєвих ситуацій.

Визначено, що студенти під час навчання у ВНЗ проходять три основні кризи професійного становлення: перша криза (1 курс навчання) пов'язана із професійним вибором і професійною адаптацією, друга криза (2–3 курс) – формування професійної свідомості, третя криза (4 курс) передбачає формування професійної ідентичності. Як показники дослідження психологічних особливостей розвитку соціального «Я» в ситуаціях нормативних криз професійного навчання виділено: особливості когнітивної складності соціальної і соціально-психологічної ідентичності; рівень розвитку соціального «Я» як ступінь узгодженості і несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального «Я»»; особливості професійних установок студентів; 4) особливості смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді.

***Ключові слова:** студентська молодь, кризи професійного навчання, «Я-концепція», соціальне «Я», професійне «Я», соціальна іден-*

тичність, професійні установки, смисложиттєві орієнтації.

The article theoretically and empirically highlights the psychological features of the development of social "Self" of students during the normative crises of vocational training in higher education (university).

The concept and essence of the social "Self" within the framework of understanding it as a component of the "Self-concept" are defined. The latter has a social character and acts both as a prerequisite and consequence of social life, social interaction, is determined by social experience.

The development of the social "Self" of student youth is due to the mechanism of socialization in educational and professional activities, social interaction of the student group and the professional community, critical understanding of the problem-conflict situation and their own "Self" in overcoming contradictions.

Crisis periods of higher education are important factors in the development of the social "Self". The crisis testifies to the existence of significant problems of personal and professional development, but becomes an incentive for self-development, activates and enriches the psychological resources of students to overcome difficult life situations.

It is determined that students during their studies at the university go through three main crises of professional development: the first crisis (1 year of study) is associated with professional choice and professional adaptation, the second crisis (2–3 year) – the formation of professional consciousness, the third crisis (4 course) involves the formation of professional identity. As indicators of research of psychological features of development of social "Self" in situations of normative crises of professional training are allocated: features of cognitive complexity of social and social and psychological identity; the level of development of the social "Self" as the degree of coherence and consistency of the "Real Self" and the "Mirror"; features of professional attitudes of students; 4) features of meaningful life orientations of student youth.

***Key words:** student youth, crises of professional training, "Self-concept", social "Self", professional "Self", social identity, professional attitudes, meaningful life orientations.*

УДК 159.923.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.29.16>

Серга Т.О.

к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет
«Запорізька політехніка»

Смолякова Л.Ю.

викладач кафедри соціальної роботи та психології
Національний університет
«Запорізька політехніка»

У сучасному науковому дискурсі особливого значення набуває соціальний характер «Я-концепції», яка виступає водночас як передумова й наслідок соціального життя, соціальної взаємодії, що визначається соціальним досвідом. Особливої уваги в науковому і практичному плані заслуговує проблема розвитку соціального «Я» в віковий період ранньої дорослості і професійного навчання. Розвиток соціального «Я» студентської молоді відбувається завдяки механізму соціалізації в умовах навчально-професійної діяльності, соціальної взаємодії студентської групи і професійно-

ної спільноти, критичному осмисленню проблемно-конфліктної ситуації і власного «Я» в умовах подолання протиріч і когнітивного дисонансу в періодах нормативних криз навчання у вузі.

Предметом дослідження сучасних вечних виступають вікові і соціальні особливості процесу формування і розвитку «Я-концепції» (Р. Бернс, К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей, В. Франкл, Г. Саллівен, Ч. Кулі, Дж. Мід, А. Петровський, М. Ярошевський, В. Столін, І. Семенов, С. Степанов та інші). Зокрема, відзначається важливість періоду ранньої

дорослості в розвитку соціального «Я». Так, механізми розвитку соціального аспекту «Я-концепції» описані в працях І. Кона, І. Семінова, М. Кузіної, Ч. Кулі, Дж. Міда, Дж. Хансена. Питання розвитку «Я-концепції» студентів вузів розглядаються в педагогічних і психологічних дослідженнях П. Балзі, Дж. Ірвінга, Дж. Стівенсона, М. Гінзбурга, О. Прокоф'євої, Г. Орлової, А. Реан, Е. Зеєр, Ю. Поваренкова та інших.

Мета дослідження – виділити психологічні особливості розвитку соціального «Я» студентів під час проходження нормативних криз професійного навчання у вищому навчальному закладі (ВНЗ).

Визначення поняття і сутності соціального «Я» можливе в рамках розуміння його як складника «Я-концепції». В сучасній психологічній науці немає єдиного трактування поняття «Я-концепція» і уявлень про структуру цього феномену. Наприклад, К. Роджерс вважав, що «Я-концепція» – це «організована і доступна усвідомленню структура уявлень про себе, яка включає уявлення про власні характеристики і можливості, уявлення про себе по відношенню до інших і оточуючого середовища, ціннісні характеристики, засновані на особистісному досвіді, цілі та ідеали, що мають позитивне або негативне значення» [20, с. 136].

По-іншому трактує «Я-концепцію» Д. Стейнс. На його думку, «Я-концепція» представлена в свідомості як система уявлень, образів і оцінок, які стосуються самого індивіда. Вона включає оцінюючі уявлення, що виникають у результаті реакцій індивіда на самого себе, а також уявлень про те, який він має вигляд в очах інших людей. На основі останніх формулюється й уявлення про те, яким би він хотів бути і як він повинен себе поводити [21, с. 84]. Дж. Хансен і П. Мейнард визначають «Я-концепцію» як «сукупність уявлень про себе, що вміщує почуття, переконання і ставлення індивіда до себе» [19, с. 41].

На думку І. Андрійчук, «Я-концепція» виступає як відносно стабільна і усвідомлена система уявлень індивіда про себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе [1]. М. Кузіна в своїх дослідженнях розрізняє поняття «Я-концепція», «образ Я» і «самосвідомість», розглядаючи «Я-концепцію» як підсумковий продукт самосвідомості, а «образ Я» – як когнітивний складник «Я-концепції» [7, с. 23].

Аналіз визначень «Я-концепції» різними авторами дозволив зробити висновок, що більшість дослідників згодні в тому, що «Я-концепція» виступає як ядро особистості. Вона суб'єктивна, багатоаспектна, організована і структурована, відносно стійка і формується в процесі соціальної взаємодії. Загалом можна виділити такі суттєві аспекти «Я-концепції»:

- 1) «Я-концепція» як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості особистості (як система уявлень, суджень, переконань і оцінок індивіда про самого себе);
- 2) «Я-концепція» як інтерпретація особистісного і соціального досвіду;
- 3) «Я-концепція» як сукупність очікувань у процесі соціальної взаємодії.

Особливого значення в нашому дослідженні має соціальний характер «Я-концепції», яка виступає водночас як передумова й наслідок соціального життя, соціальної взаємодії, що визначається соціальним досвідом. В цьому аспекті, наприклад, Ч. Кулі застосовує термін «Дзеркальне Я», яке він розуміє як соціальний аспект уявлень людини про себе, що формується з різними «іншими» на основі оцінок та очікувань «іншого». Ч. Кулі стверджує, що уявлення індивіда про те, як його оцінюють інші, надають зворотній зв'язок для самооцінки і суттєво впливають на його «Я-концепцію» і поведінку [17]. Дж. Мід, підтримуючи концепцію «Дзеркального Я» Ч. Кулі, зазначає, що становлення людського «Я» як цілісного психічного явища виступає як розгорнутий «усередині» індивіда соціальний процес, в межах якого виникають «Я-як-суб'єкт» і «Я-як-об'єкт» [9]. Підкреслює соціальний аспект формування «Я-концепції» і Р. Бернс, яку він розуміє як сукупність установок особистості, що спрямована на саму себе [3, с. 334]. Отже, соціальне «Я» представляє собою сукупність засвоєних суспільних цінностей, ідентичностей, установок і соціальних ролей.

Таким чином, соціальне «Я» в структурі «Я-концепції», з одного боку, представлене як система усвідомлюваних особистістю ідентифікацій, соціальних ролей, установок і цінностей, що виконує адаптивну та інтерпретативну функції в процесі соціальної взаємодії, а з іншого – це сукупність уявлень про себе, отриманих через досвід та інтерпретацію впливу оточуючого середовища, тобто оцінки значимих інших соціального образу «Я».

Особливого значення в контексті предмета цього дослідження набуває розвиток соціального «Я» студентів у процесі професійного навчання. Як зазначає О. Прокоф'єва, процес формування «Я-соціального» у студентської молоді – це складний системний процес, що характеризується взаємодією процесів особистісного розвитку, професіоналізації, соціалізації, міжособистісної комунікації та професійної взаємодії [14, с. 460]. Отже, розвиток соціального «Я» студентської молоді пов'язаний насамперед із навчальною діяльністю.

У цьому аспекті в психології виділяють учбово-професійну і професійну «Я-концепцію». Так, Г. Орлова під учбово-професійною «Я-концепцією» розуміє сукупність уявлень студента про себе як про професіонала в майбутньому, який усвідомлюється,

актуалізується і розвивається у зв'язку з отриманням професії і професійним саморозвитком в учбово-професійній діяльності, в якій процеси усвідомлення професійної діяльності і себе як майбутнього фахівця відбуваються одночасно, і в точці їх зустрічі професійно-особистісна позиція як ціннісно-сміслове утворення стає не тільки основою, але й джерелом професійного саморозвитку особистості під впливом об'єктивних або суб'єктивних чинників [12]. Поняття професійної «Я-концепції» особистості ввів А. Реан, який виділив реальну й ідеальну «Я-концепції», де перша являє собою уявлення особистості про саму себе як про професіонала, який є насправді, а ідеальна професійна «Я-концепція» являє собою професійні надії і мрії особистості. Зазвичай реальна і ідеальна професійні «Я-концепції» розрізняються, що призводить до професійно-особистісного самовдосконалення особистості та її прагнення до навчання, придбання спеціальних знань [15, с. 416]. Отже, професійне «Я» в період навчання у вузі включає уявлення про себе як про члена професійного співтовариства, кваліфікованого носія професійних знань, вмінь та навичок, агента професійної культури, який володіє професійно-значимими якостями. Ми не виділяємо професійне «Я» як окрему модальність «Я-концепції» студентів, але пов'язуємо його із особливостями розвитку соціального «Я» студентської молоді, яке впливає на формування соціальної і професійної ідентичності, оцінку себе як майбутнього професіонала і ставлення до власних успіхів і невдач.

Важливими факторами розвитку соціального «Я» виступають кризові періоди навчання у вузі. Криза засвідчує наявність суттєвих проблем особистісного та професійного становлення, однак стає стимулом для саморозвитку, активізує та збагачує психологічні ресурси студентів щодо подолання ними складних життєвих ситуацій.

Відповідно до типології криз Е. Зеєра кризи професійного становлення є різновидом нормативних вікових криз. Він виокремлює єдину кризу, що супроводжує фахове навчання, –

кризу професійного вибору. Її спричинює ревізія успішності професійного вибору та супроводжує розчарування студента в обраній професії, що чітко проявляється на першому та останньому роках фахового навчання. Ця криза долається зміною навчальної мотивації на соціально-професійну та зростанням професійної спрямованості навчальних дисциплін [5, с. 218].

На думку Ю. Поваренкова, в процесі фахової підготовки особистість переживає такі кризи професійного навчання: 1) криза 1–2-го курсу – усвідомлення і прийняття студентами нової соціальної ситуації розвитку. Ця криза долається через формування академічної форми навчання; 2) криза 4-го курсу – проходження педагогічної практики як перевірка професійної компетентності і спроможності. Ця криза долається через формування професійно-педагогічної діяльності. Обидві кризи психолог визначає як адаптаційні за сутністю [13, с. 92].

Становлення професійного «Я» як різновиду соціального «Я» проходить три основні етапи (див. таблицю 1) [2, с. 61].

Як показники дослідження психологічних особливостей розвитку соціального «Я» в ситуаціях нормативних криз професійного навчання нами було виділено: 1) особливості когнітивної складності соціальної і соціально-психологічної ідентичності студентів; 2) рівень розвитку соціального «Я» як ступінь узгодженості і несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» (у контексті теорії символічного інтеракціонізму і поняття «узагальненого іншого»); 3) особливості професійних установок студентів як соціальні установки, які являють собою систему орієнтацій суб'єкта професійного розвитку на соціальні потреби по присвоєнню професійної діяльності, психологічна готовність до вирішення специфічно-вікових задач входження в світ професії; 4) особливості смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді.

Для виявлення психологічних особливостей розвитку соціального «Я» студентів під час проходження криз професійного навчання

Таблиця 1

Основні етапи становлення професійного «Я»

Курс	Етап	Криза	Новоутворення
I-II	Професійна адаптація	Освоєння спеціальності	Адаптованість до навчання у ВНЗ
III-IV	Професійна свідомість	Експектація (розчарування)	Рефлексивність, відносна сформованість професійної Я-концепції
IV-V	Професійна ідентичність	Готовність до професійної діяльності	Професійна ідентичність

було проведено психодіагностичне дослідження серед студентів спеціальності «соціальна робота» ВНЗ м. Запоріжжя – n=80 опитаних (1 курс – 20 опитаних, 2 курс – 20 опитаних, 3 курс – 20 опитаних, 4 курс – 20 опитаних).

Діагностичний інструментарій включав такі методики: 1) «Тест двадцяти тверджень на самоставлення», розроблений М. Куном і Т. Макпартлендом [11]; 2) «Q-сортування тенденцій поведінки в групі», розроблений для вивчення уявлень про себе В. Стефансоном в 1958 році [16]; 3) «Шкала зрілості професійних установок» (Дж. О. Крайтс) у модифікації І. Кондакова [18]; 4) «Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)», що є адаптованою Д. Леонтьєвим версією тесту «Ціль життя» Д. Крамбо і Л. Махоліка [8].

Особливості соціальної ідентичності студентів слід розглядати через поняття ідентифікації особистості. Більшість визначень поняття «ідентифікація» свідчать про те, що під ним здебільшого розуміють механізм міжособистісної регуляції поведінки індивідів у процесі спілкування і взаємодії, що сприяє формуванню соціального «Я» як суб'єкта соціальної взаємодії. На рівні соціального «Я» як складника «Я-концепції» процес ідентифікації підпорядкований потребі в приналежності людини до спільноти, до визнання цієї спільноті. «Я-образ» на цьому рівні характеризується системою соціальних ідентичностей. Соціальні психологи Х. Тейджфел і Дж. Тернер визначили соціальну ідентичність як «ті аспекти образу Я» людини, які виникають з соціальних категорій, до яких він відчуває свою приналежність» [10]. Н. Іванова привела схему категоризації Дж. Тернера, згідно з якою: 1) суперординатний – вищий рівень визначення себе як частини широкої спільноти, що підпорядковує практично всі відомі групи [6, с. 21–22]; 2) проміжний (середній) – визначення себе в термінах групової приналежності, наприклад, професійної; 3) субординатний, визначення себе в індивідуальних, особистісних якостях як унікального індивіда. Таким чином, ідентифікація як процес формування і розвитку соціального «Я» спрямований на визначення соціального «Я-образу» через засвоєння соціальних

ролей, соціальних статусів і соціальних норм, тобто формування соціальної ідентичності як складника соціального «Я».

Особливості когнітивної складності соціальної і соціально-психологічної ідентичності студентів було досліджено за допомогою методики «Тест двадцяти тверджень на самоставлення», розробленої М. Куном і Т. Макпартлендом. Автори методики під час роботи з тестом виділяли чотири основні категорії класифікації – А, В, С, D, перші з яких включають «об'єктивні» самовизначення, а дві останні – «суб'єктивні» самовизначення, які описують особливості розвитку соціальної та его-ідентичності. В таблиці 2 представлено результати залежно від курсу навчання.

Соціальна ідентичність представлена суб'єктивними ідентифікаціями за психологічними особливостями опитаних – 82% складають суб'єктивні визначення самоставлення і самоатрибуції якостей і рис. Лише 7,75% відповідей стосуються самовизначення себе як суб'єкта соціальної взаємодії, яка виступає умовою формування позитивної «Я-концепції», соціального «Я» як його складника, і особистості загалом. Залежно від курсу навчання студентів можна відзначити зростання соціальних ідентифікацій (з 1,25% на першому курсі і 16% на четвертому) і зниження суб'єктивних, атрибуційних явлень про власне «Я» (з 91% на першому курсі і 66% на четвертому), що свідчить про зростання рівня рефлексивності серед студентської молоді.

Іншим показником розвитку соціального «Я» є ступінь узгодженості і несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» (в контексті теорії символічного інтеракціонізму і поняття «узагальненого іншого»). Цей показник було вивчено за допомогою методики «Q-сортування тенденцій поведінки в групі», розроблений для вивчення уявлень про себе В. Стефансоном в 1958 році. Його результати (коефіцієнти кореляції між «Реальним Я» і «Дзеркальним Я») відображають рівень розвитку соціального «Я» опитаних. У контексті нашого дослідження високий рівень несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» (коефіцієнт кореляції $r=0,71-1$), умовно оціне-

Таблиця 2

Залежність навантаження категорій самоідентифікації від курсу навчання

Курс навчання	А категорія: індивід як фізичний об'єкт	В категорія: індивід як соціальний об'єкт і суб'єкт	С категорія: суб'єктивні самоідентифікації	D категорія: суб'єктивні самовизначення, які іррелевантні по відношенню до соціальної поведінки
1 курс	5,25%	1,25%	91,00%	2,50%
2 курс	4,00%	3,75%	89,00%	3,25%
3 курс	6,50%	10,00%	81,75%	1,75%
4 курс	9,25%	16,00%	66,00%	8,75%
В цілому	6,25%	7,75%	81,94%	4,6%

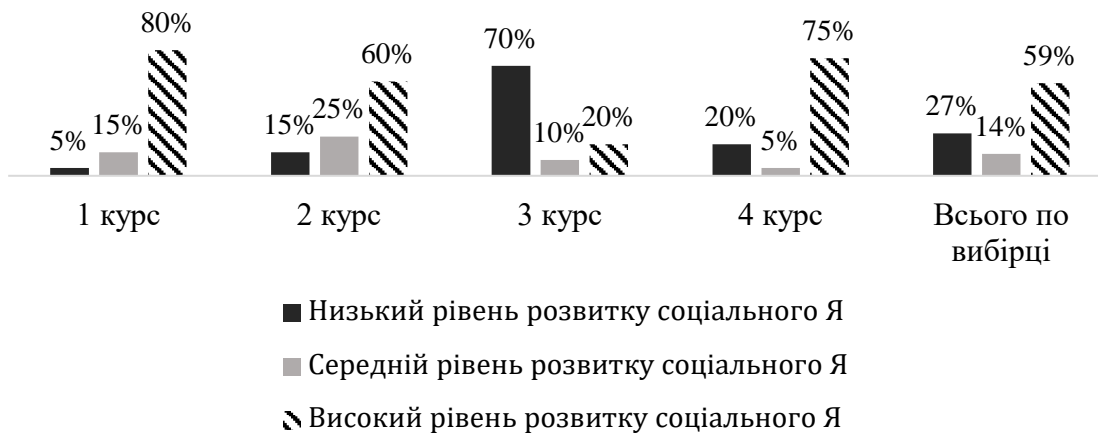

Рис. 1. Особливості рівня розвитку соціального «Я» (ступінь несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я») залежно від курсу навчання опитаних

ний нами в 3 бали, відповідає високому рівню розвитку соціального «Я»; середній рівень несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» (коефіцієнт кореляції $r=0,51-0,7$), умовно оцінений нами в 2 бали відповідає середньому рівню розвитку соціального «Я»; низький рівень несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» (коефіцієнт кореляції $r \leq 0,5$), умовно оцінений нами в 1 бал, відповідає низькому рівню розвитку соціального «Я» (рис. 1).

Загалом по вибірці результати такі: результати, що відповідають високому рівню розвитку соціального «Я» (високий рівень несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я»), мають 59% (47 студентів) опитаних, середній рівень – 14% (11 студентів) і низький рівень – 27% (22% студентів), що загалом свідчить про рівень вище середнього несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я». Деякі відмінності виявлено на різних курсах навчання: найбільш низький рівень несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» у студентів 3 курсу – 70% опитаних (14 студентів).

Особливості професійних установок студентів було досліджено за допомогою методики «Шкала зрілості професійних установок» (Дж. О. Крайтс) у модифікації І. Кондакова. Ця методика спрямована на виявлення індивідуально-психологічних особливостей, що визначають процесуальну сторону професійного вибору. Результати представлено в таблиці 3.

Порівняльний аналіз середніх показників дозволив виявити деякі особливості в динаміці індивідуально-психологічних особливостей професійного вибору під час проходження нормативних криз професійного навчання. Так, за шкалою «Нерішучість професійного вибору» найбільший середній показник виявлено у студентів 3 курсу, що відповідає етапу становлення професійної свідомості і кризи

розчарування у професії. Рациональність у професійному виборі зростає з першого по четвертий курс, причому спостерігається оптимістичне ставлення до власного професійного майбутнього (хоча є деяке зниження показників на 3 курсі). Залежність у професійному виборі більшою мірою проявлена в студентів молодших курсів, старшокурсники ж демонструють більшу незалежність та автономію прийняття рішень.

Розглядаючи особливості смисложиттєвих орієнтацій студентів в період навчання у ВНЗ, слід звернутися до концепції М. Гінзбурга про життєве поле особистості, в якому автор виділяє психологічне минуле, теперішнє і майбутнє, що з психологічної точки зору існують як досвід (як підсумок реалізації вікових задач), як дієвість (саморозвиток, самопізнання) і як проєкт (забезпечення смислової та часової перспективи) [4]. Іншими словами, відношення індивіда до власного психологічного минулого, теперішнього і майбутнього виступають як смисложиттєві орієнтації, що представлені як результативність життя або задоволеність самореалізацією, емоційна насиченість життя і наявність або відсутність життєвих цілей і планів та відношення індивіда до можливості самостійного здійснення життєвого вибору і впливу на хід власного життя – локус контролю «Я» і локус контролю життя. З цього приводу особливості динаміки смисложиттєвих орієнтацій студентів під час навчання у ВНЗ виявлено за допомогою методики «Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)», що складається з загального показника усвідомленості життя (УЖ) та п'ятьох шкал, які відображають три конкретні смисложиттєві орієнтації і два аспекти локусу контролю: ціль життя, процес життя, результативність життя, локус контролю «Я» і локус контролю життя (таблиця 4).

Таблиця 3

Індивідуально-психологічні особливості професійного вибору студентів різних курсів навчання (порівняльний аналіз середніх показників, \bar{d})

Професійні установки	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс
Нерішучість професійного вибору	2,0	2,0	2,2	1,8
Раціоналізм професійного вибору	5,2	4,9	5,4	5,7
Оптимізм щодо професійного майбутнього	5,2	5,1	5,0	5,4
Висока самооцінка	5,7	5,4	5,2	5,6
Залежність у професійному виборі	4,0	3,9	3,7	3,4

Таблиця 4

Особливості смисложиттєвих орієнтацій студентів залежно від курсу навчання

	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	Середні значення за методикою
Ціль в житті	29,32	29,12	28,67	30,76	31,14
Процес життя	31,24	30,87	29,85	30,80	29,95
Результат	24,23	24,87	24,44	25,25	24,38
Локус контролю «Я»	19,45	19,75	18,76	20,88	19,86
Локус контролю життя	28,56	28,88	29,96	29,61	29,42
Загальний показник УЖ	98,34	98,67	98,03	98,98	99,43

Показники середніх значень за даними дослідження наближаються до стандартних середніх показників за оригінальною методикою. Смисложиттєві орієнтації студентів характеризуються тенденцією до емоційного, наповненого сенсом сприйняття життя і довколишнього світу, задоволеністю самореалізацією, вони схильні до інтернального полюсу контролю «Я», усвідомлюючи свободу вибору в житті. Зосередження на процесі життя пов'язано з орієнтацією на пізнання світу, розвиток, комунікацію, усвідомлення цілей із спрямованістю на успіх. Самореалізація особистості, професійне становлення, орієнтація на успіх, незалежність, відповідальність за своє життя – цінності постіндустріального суспільства, які впливають на формування смисложиттєвих орієнтацій студентської молоді.

Показник за параметром «Локус контролю «Я»» свідчить про достатньо високий рівень інтерналізації власної поведінки студентів, про сформовані уявлення про себе як сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей, планів та уявлень про її смисл. Однак існує тенденція до зниження показника за параметром «Локус контролю життя», що саме пов'язано з проявами кризи ідентичності і ціннісного конфлікту цього вікового періоду. Так, з одного боку, студенти схильються до уявлень про себе як людини, що спирається на внутрішні фактори і потенційні можливості власної особистості в досягненні мети, реалізації планів, конфліктних ситуаціях. З іншого боку, збільшення тенденції до песимістичного, фаталіс-

тичного екзистенційного сприйняття дійсності призводить до посилення невизначеної життєвої позиції, а низький рівень осмисленості життя характеризує слабкий рівень усвідомленості як власних ціннісно-смислових орієнтирів, так і когнітивної складності образу світу в груповій свідомості студентів.

Теоретичний аналіз і результати діагностичного дослідження дозволили зробити такі висновки.

1. Визначено, що студенти під час навчання у ВНЗ проходять три основні кризи професійного становлення: перша криза (1 курс навчання) пов'язана із професійним вибором і професійною адаптацією, тобто усвідомленням і прийняттям студентами нової соціальної ситуації розвитку, новоутворенням якої є соціально-психологічна адаптованість до навчання; друга криза (2–3 курс) – формування професійної свідомості, що супроводжується розчаруванням в професійному виборі, а новоутворенням в розвитку соціального «Я» є рефлексивність, відносна сформованість професійної «Я-концепції»; третя криза (4 курс) передбачає перевірку професійної компетентності і спроможності, оцінку готовності до професійної діяльності, формування професійної ідентичності.

2. Виділено психологічні особливості розвитку соціального «Я» в періоди нормативних криз навчання: 1) перша криза – в структурі когнітивної складності соціальної ідентичності студентів переважають індивідуально-психологічні ідентифікації (его-ідентичність); високий ступінь несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального

Я» – вище середнього рівень розвитку соціального «Я»; високий показник залежності у професійному виборі і висока самооцінка; смисложиттєві орієнтації представлені емоційною насиченістю життя як процесом, високий показник інтернальності; 2) друга криза – в структурі соціальної ідентичності зростає тенденція до збільшення оцінювання себе як соціального об'єкта і суб'єкта; низький ступінь несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» – низький рівень розвитку соціального «Я»; дещо песимістичне ставлення до власного професійного майбутнього і когнітивний дисонанс щодо професійного вибору; смисложиттєві орієнтації представлені зниженням переживання життя як процесу і збільшенням екстернального локусу контролю; 3) третя криза – в структурі когнітивної складності ідентичності студентів значно збільшується вага власне соціальних ідентичностей і зменшується его-ідентичність; високий ступінь несуперечливості «Реального Я» і «Дзеркального Я» – вище середнього рівень розвитку соціального «Я»; високий показник незалежності і раціоналізму у професійному виборі і автономії прийняття рішень; смисложиттєві орієнтації представлені тенденцією до емоційного, наповненого сенсом сприйняття життя і доколишнього світу, задоволеністю самореалізацією, інтернальним полюсом контролю «Я», усвідомленням свободи вибору в житті.

Перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення соціально-психологічних особливостей професійної відповідальності в контексті розвитку і становлення професійного «Я».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрійчук І.П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: автореферат дис... канд. психол. наук. / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2003. 23с.
2. Афанасьєва Т.О. Особливості дослідження професійного розвитку майбутнього психолога. *Теорія і практика сучасної психології*. 2012. Вип. 5. С. 60–62.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание; пер. с англ. Михаил Гнедовский, Марина Ковальчук; общ. ред. В.Я. Пилиповского. Москва: Прогресс, 1986. 422 с.
4. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения. *Вопросы психологии*. 1994. №3. С. 46-65.
5. Зеер Э.Ф. Психология профессий. Москва: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 336 с.
6. Иванова Н.Л. Проблема психологического анализа социальной идентичности. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2006. Т. 3. № 4. С. 14–38.
7. Кузина М.В. Развитие Я-концепции студентов в процессе обучения иностранным языкам в вузе: дис. кандидата пед наук. Рязань, 2015. 266 с.
8. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций. Москва: Смысл, 2000. 18 с.
9. Мид Дж. Г. Интернализированные другие и самость. Американская социологическая мысль: Тексты / под ред. В.И. Добренькова. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 224–227.
10. Микляева А.В., Румянцева П.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: Монография. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. 118 с. URL: http://www.humanpsy.ru/miklyaeva/soc_ident_02.
11. Назарчук Е.Я. Тест двадцати ответов: какую идентичность мы измеряем? Социальная идентификация личности / отв. ред. В.А. Ядов. Москва, 1994. Т. 2: Кн. 2. С. 160–177.
12. Орлова Г.В. Развитие учебно-профессиональной Я-концепции студента. Воронеж: Изд.-полиграф. центр Воронеж. гос. ун-та, 2012. 82 с.
13. Поваренков Ю.П. Психологический анализ профессионального становления учителя на стадии обучения в педагогическом вузе. *Вестник Башкирского университета*. 2006. № 3. С. 192–200.
14. Прокоф'єва О.О., Мартинок А.Г. Формування субсфери Я-соціально у юнацькому віці засобами гештальт-терапії. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2015. Вип. 27. С. 460-470.
15. Реан А.А. Психология личности: Социализация, поведение, общение. Санкт-Петербург, прайм-ЕВРОЗНАК; Москва: ОЛМА-Пресс, 2004. 716 с.
16. Столяренко Л.Д. Основы психологии: Практикум. Ростов н/Д, 2006. 704 с.
17. Тейлор Ш., Пилло Л., Сирс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 767 с.
18. Crites J.O. Career development processes. *Vocational guidance and human development*. Boston, 1974. P. 296–320.
19. Hansen J.C., Maynard P.E. Youth: self-concept and behavior. Columbus, OH: Charles E. Merrill Publishing Company, 1973. 106 p.
20. Rogers C.R. Client-centered therapy, its current practice, implications, and theory. Boston: Houghton Mifflin, 1951. 560 p.
21. Staines J.W. A psychological and sociological investigation of the self as a significant factor in education